

TÜRK CUMHURİYETLERİNDE EKONOMİK GELİŞMELER VE TÜRKİYE'NİN ROLÜ

Prof. Dr. Emin ÇARIKCI

Çankaya Üniversitesi Öğretim Üyesi

ÖZET

Bu makalenin amacı, 1992-1996 döneminde Orta Asya Türk Cumhuriyetleri'ndeki iktisadî gelişmeleri değerlendirmek ve Türkiye'nin bu cumhuriyetlere yapmış olduğu iktisadi ve eğitim ile ilgili katkıları özetlemektir.

Birinci bölümde, bu ülkelerdeki yıllık büyüme ve enflasyon hızları, nüfusları, ihracat ve İthalatın mal gruplarına ve ülkelere göre dağılımını gösteren başlıca ekonomik göstergeler analiz edilmiştir.

İkinci bölümde, bu ülkelere Türkiye tarafından açılan Türk Eximbank kredileri, eğitim konusunda katkılar, bu ülkelerdeki Türk inşaat ve yatırım faaliyetleri değerlendirilmiştir.

Sonuç bölümünde ise, Türkiye ile Türk Cumhuriyetleri arasında iktisadî ve kültürel işbirliğinin daha da artırılması için ne tür iktisat politikaları uygulanması gerektiği tavsiyeleri yer almıştır. Gerek Türk Cumhuriyetlerinde ve gerekse Rusya'da ortak yatırımlar yapılmasının kritik bir nokta olduğu ortaya çıkmaktadır. Türkiye ve Rusya arasında iktisadî ve siyasî ilişkilerin gelişmesi, Türkiye ile Türk Cumhuriyetleri arasındaki iktisadî ve kültürel işbirliğini artırmada önemli katkılar sağlayacaktır.

Anahtar Kelimeler:

Türkiye, Türk Cumhuriyetleri, Ekonomi, Eğitim, Kredi, Yatırım

Giriş

Doğu ve Batı Türkistan ile Kafkas Bölgelerindeki Türk illeri, Çin ve Çarlık Rusyası imparatorlukları tarafından yaklaşık üç asır önce işgal edilmeye başlandı. Nitekim bugünkü Türk Cumhuriyetlerinden Azerbaycan 1828 yılında, Kazakistan 1854'te, Türkmenistan 1885'te Kırgızistan ve Özbekistan ise 1860 yılında Başkentlerinin işgali ile bağımsızlıklarını kaybettiler.

Demek ki, Azerbaycan'ın 170 yıl ve Kazakistan'ın 144 yıl önce bağımsızlıklarını kaybetmeleri, Türkistan topraklarının büyük bir bölümünün en az 200 yıl önce Rusya'nın eline geçtiğini göstermektedir. Öyle ise Türkiye ile Türk Cumhuriyetlerinde yaşayan Türklerin hasreti, sadece 70 yıllık komünist dönem değil, en az iki asırlık (yaklaşık yedi nesillik) bir hasrettir.

Türk illeri gerek Çarlık Rusyası döneminde, gerekse eski Sovyetler Birliği (SB) döneminde en acımasız bir sömürge idaresine tabi tutulmuşlardır. Bir örnek vermek gerekirse, 1989 yılında eski SB'de pamuğun % 89'u Türk Cumhuriyetlerinde üretildiği halde, yine eski SB'de kamışın sadece % 11'i kardeş cumhuriyetlerde üretiliyordu.

1990 yılında eski SB'nin dağılması sonucu 1971'in ikinci yarısında bağımsızlıklarını ilan eden yeni Türk Devletleri (TD) gerek son iki asırlık sömürünün ve gerekse son 70 yıllık komünist sistemin yaptığı tahribatları düzeltip serbest piyasa sistemine geçişin sancılarını özellikle 1996 yılından itibaren atlatmaya başlamışlar ve ekonomilerini düzlüğe çıkarmışlardır.

İktisadî Gelişmeler

TD'lerde sosyalist sistemden piyasa sistemine geçiş için önce özelleştirmeye ağırlık verilmiştir. Nitekim, 1990'dan itibaren 1995'e toplam mal ve hizmet ürünlerinde (GSYİH'da) özel sektörün payları, % olarak, Azerbaycan'da 7'den 15'e, Kazakistan'da 8'den 28'e, Kırgızistan'da 8'den 42'ye, Türkmenistan'da 12'den 18'e ve Özbekistan'da ise 12'den 30'a kadar çıkarılabilmektedir.

Ancak yeni iktisadî sistemin kuruluş aşaması oldukça sancılı geçmiştir. Nitekim, 1990-1995 döneminde yıllık ortalama GSYİH (Büyüme hızı)

Azerbaycan'da % -20.2, Kazakistan'da % -11.9, Kırgızistan'da % -14.7, Türkmenistan'da % -8.1 gerilemiş ise de, 1996 yılından itibaren, Türkmenistan hariç, diğer TD'lerde büyüme hızı pozitif dönüşmüştür (bkz. Tablo 1-5).

Özelleştirmenin diğer bir müspet katkısı da enflasyonla mücadele olmuştur. 1992-1994 döneminde Türk Devletlerinde, Özbekistan hariç, dört haneli rakamlara çıkmış olan yıllık enflasyon hızları 1995'te iki-üç haneli rakamlara inmiş; 1996 yılında ise, Türkmenistan hariç enflasyon büyük ölçüde kontrol altına alınmıştır.

Nitekim, 1996 yılında enflasyon hızları Azerbaycan'da % 19.8'e Kazakistan'da % 39'a, Kırgızistan'da % 30.3'e Özbekistan'da % 64'e inmiştir. Türkmenistan'da ise bu oran hâlâ % 992'dir. Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'ndeki yıllık enflasyon hızları Türkiye'deki oranlara paralellik arz etmektedir.

Tablo -1, Azerbaycan

	1992	1993	1994	1995	1996
GSYİH Büyüme Hızı, %	-22.6	-23.1	-19.7	-12.0	1.3
Enflasyon (tüketici), %	912	1290	1664	412	19.8
Nüfus (milyon)	7.3	7.4	7.4	7.5	7.6
İhracat (milyon \$)	1484	725	637	574	631
İthalat (milyon\$)	940	629	778	1010	1354

- Toplam üretimin (GSYİH) % 30'u tarımdan, % 30'u sanayiden, % 60'ı da hizmetlerden elde edilir.

- Başlıca ihracat ürünleri (milyon \$); petrol ve gaz 419, hafif endüstri 68, makine ve metaller 48, petro-kimya 47.

- Başlıca ithalat (milyon \$), işlenmiş gıda ürünleri 584, makine ve metaller 226, petro-kimya 91.

- İhracatta İran % 36, Rusya %20, Gürcistan% 15, Türkiye % 6,2 ve İsveç % 2.8'lik bir paya sahip.

- İthalatta Türkiye % 23, Rusya % 17, BAE % 11.3, Almanya % 8 ve İran % 7'lik bir paya sahiptir.

Tablo 2, Kazakistan

	1992	1993	1994	1995	1996
GSYİH Büyüme Hızı, %	-13.0	-15.7	-25.0	-8.9	1.1
Enflasyon (tüketici), %	1513	1571	1880	176	39
Nüfus(milyon),	16.9	16.9	17.0	16.6	16.5
İhracat(milyon \$)	7370	3224	3295	5109	5420
İthalat(milyon\$)	9040	4597	4428	5417	6198

- Toplam üretimin % 12.3'ü tarımdan, % 23.4'ü sanayiden, % 64.37'ü de hizmetlerden elde edilir.

- Toplam ihracatın % 45'i metaller, petrol ürünleri, 510'u gıdadan oluşur

- Toplam ithalatın % 28'i makineler, % 26'sı enerji, % 12'si gıda, % 11'i kimyasal maddeler, % 7.6'sı arabalardır.

- İhracatta Rusya % 46, Özbekistan % 6.6, Almanya % 5, Türkiye % 4.4 ve Avusturya % 3'lük bir paya sahiptir.

Tablo 3, Kırgızistan

	1992	1993	1994	1995	1996
GSYİH Büyüme Hızı, %	-15.8	-16.3	-20.1	-5.4	5.6
Enflasyon (tüketici), %	855	1209	278	53	30.3
Nüfus (milyon)	4.5	4.5	4.6	4.7	4.7
İhracat (milyon \$)	285	340	340	409	506
İthalat (milyon \$)	396	506	317	522	890

- Toplam üretimin % 40'ı tarımdan, % 16'sı sanayiden ve % 44'ü hizmetlerden elde edilir.

- Toplam ihracatın % 29'u gıda ve tarım ürünleri, % 19'u tarımsal ürünler, % 12'si makine ve teçhizat ve % 7'si metallerdir.

- İhracatta Rusya % 26, Özbekistan % 17, Çin % 17, Kazakistan % 16, İngiltere % 7 ve Ukrayna % 7 paya sahiptir. İthalatta Rusya % 22, Kazakistan % 22, Özbekistan % 17, Türkiye % 7, Küba ve ABD % 4'erlik paya sahiptir.

Tablo 4, Türkmenistan

	1992	1993	1994	1995	1996
GSYİH Büyüme Hızı, %	-5.3	-10	-18.8	-8.2	-3.0
Enflasyon (tüketici), %	493	3102	1748	1005	992
Nüfus (milyon)	3.8	3.9	4.0	4.2	4.4
İhracat (milyon \$)	1251	2693	2176	2084	1628
İthalat (milyon \$)	659	1592	1690	1644	1173

- Toplam üretimin % 16'sı tarımdan, % 48'i sanayiden, % 36'sı da hizmetlerden elde edilir.

- Toplam ihracatın % 73'ü petrol ve gaz, % 25'i tekstil, % 6'sar da tarımsal ve kimyasal ürünlerdir.

- Toplam ithalatın % 25'i tarım ürünleri, % 13'ü sanayi malları, % 13'ü makine ve teçhizat, % 11'i metallerdir.

- Toplam ihracatta Almanya ve diğer AB ülkeleri % 11.4'er, Bulgaristan % 9.3, Çekoslovakya % 7, diğer Doğu Avrupa ülkeleri de % 17'lik paya sahiptir.

- Toplam ithalatta Almanya'nın payı % 25.4, Doğu Avrupa ülkelerinin payı %27, Polonya'nın payı % 9'dur.

Tablo 5, Özbekistan

	1992	1993	1994	1995	1996
GSYİH Büyüme Hızı, %	-10.6	-2.3	-4.2	-0.9	1.6
Enflasyon (tüketici), %	645	534	1568	305	64
Nüfus (milyon)	21.7	21.9	22.4	22.5	22.7
İhracat (milyon \$)	1424	2877	2940	3805	3600
İthalat (milyon \$)	1660	3255	3255	3598	4800

- Toplam üretimin (GSYİH) % 29'u tarımdan, % 24'ü sanayiden ve % 47.3'ü de hizmetlerden elde edilir.

- İhracatın % 48'i pamuk, %12'si enerji ve % 5'i metallerdir.

- İthalatın % 36'sı makine ve teçhizat, % 30'u gıda, % 13'ü kimyasal ürünler ve % 7'si de metallerdir.

- İhracatta BDT % 23, İngiltere % 8, İsviçre % 7, G. Kore % 6 ve ABD % 5 paya sahiptir.

İthalatta BDT % 32, Almanya %12, ABD % 9 Türkiye % 7,6 ve G.Kore % 7'lik paya sahiptir.

Tablo 6, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti

	1993	1994	1995	1996	1997
GSMH (büyüme hızı) %	5.9	-3.7	2.6	2.9	1.7
Enflasyon (tüketici) %	61	21	72	8.8	82
Nüfus (bin kişi)	177.1	179.2	181.4	183.3	185.2
İhracat (milyon \$)	54.5	53.4	67.3	70.5	70.7
İthalat (milyon \$)	363	28	366	318	353

Kaynak: KKTC Ankara Büyükelçiliği, Mart 1998. Tablo 1-5 için Kaynaklar: EIU, Country reports, 1997

Her Türk Cumhuriyeti ile ilgili tabloda bu ülkelerin nüfus ve dış ticaretindeki (ithalat-ihracat) gelişmelere, dış ticarete değişik sektörlerin payına ve dış ticarete başlıca ülkelerin paylarına detaylı bir şekilde yer verilmiştir (Bakınız Tablo 1-5).

Tabloların altındaki özetlerden çıkan neticelere göre TD'lerin dış ticaretinde başta Rusya Federasyonu olmak üzere Doğu Avrupa ülkeleri ön sırayı almakta ve bu ülkeleri İran ve Batı Avrupa ülkeleri takip etmektedir. Türkiye'nin ise Azerbaycan haricindeki kardeş ülkelerle dış ticareti yok denecek kadar azdır.

Türkiye'nin Katkıları

Türkiye TD'lerin bağımsızlığına çok hazırlıksız yakalanmıştır. Buna rağmen Türkiye'nin kardeş ülkelerin kalkınmaları için yaptığı katkılar küçümsenecek düzeyde değildir. Gönül isterdi ki, Türkiye'nin gücü daha yüksek olsun.

Türkiye 1992-1997 döneminde yaklaşık 1.8 milyar dolarlık dış yardım ve kredi desteği sağlamış olup bu yardımların % 88'i (1.6 milyar doları) Türk Cumhuriyetlerine tahsis edilmiştir. Geriye kalan % 12'si de KEI ülkelerine ve Afrika ülkelerine tahsis edilmiştir. Türkiye'nin bu dönemde yapmış olduğu dış yardımların yaklaşık %38'i Türk Eximbank tarafından, % 24'ü Hazine Müsteşarlığı, % 11'i TMO, % 10'u TPAO, % 4'ü MEB, geriye kalanı da Türkiye Şeker Fabrikaları, Kızılay, Türk Telekom, Türkiye Diyanet Vakfı, Tarım Bakanlığı, DPT ve diğer kuruluşlardan sağlanmıştır.

Türkiye'nin en çok malî destek verdiği ülkelerin başında 1.8 milyar doların % 42'sinin tahsis edildiği Özbekistan, 518 ile Kazakistan, % 13'le Azerbaycan, % 8 ile Türkmenistan, % 4.8 ile Kırgızistan, % 4 ile Gürcistan ve % 2.8 ile Bosna -Hersek gelmektedir.

Tablo 7'de görüldüğü gibi, 1992 Mayıs 1998 döneminde Türk Eximbank tarafından Türk Cumhuriyetlerine 714 milyon dolarlık Türkiye'den ithalat (mal) kredisi ile proje kredisi açılmış olup, bu miktarın yaklaşık 76 milyon doları Azerbaycan'a 213 milyonu Kazakistan'a, 48 milyonu Kırgızistan'a, 93 milyonu Türkmenistan'a ve 284 milyon doları da Özbekistan'a tahsis edilmiştir.

Tablo 7, Türk Cumhuriyetlerine Açılan Türk Eximbank Kredileri (Milyon Dolar, Mayıs 1998)

Ülke Adı	1997	Mayıs 1998	Toplam
Türk Cumhuriyeti	682.8	31.3	714.1
Azerbaycan	71.9	4.0	75.9
-Mal. - Proje	59.6		59.6
	12.3		16.3
Kazakistan	210.8	2.4	213.2
-Mal - Proje	40.1		40.1
	170.7		173.1
Kırgızistan	48.0	-	48.0
Türkmenistan	90.0	2.8	92.8
-Mal - Proje	75.0		75.0
	15.0		17.8
Özbekistan	262.1	22.1	284.2
-Mal - Proje	124.6		124.6
	137.5		159.6

Kaynak: Türk Eximbank Dokümanı, Haziran 1998.

Türkiye'nin Eğitime Katkısı

Bugün Türkiye'de Türk Devlet ve topluluklarından gelen ve yıllık maliyeti 100 milyon dolara yaklaşan 10 bine yakın öğrenci okumaktadır. Nitekim Tablo 9'da görüldüğü gibi 1996-1997 ders yılında, 20 Şubat 1997 itibarıyla, Türkiye'de okuyan 9545 öğrencinin 1793'ü Azerbaycan'dan, sadece 438'i Özbekistan'dan, 2226'sı Türkmenistan'dan, 1710'u diğer Asya ve 1396'sı da Balkan ülkelerinden gelmiştir.

Tablo 8, 1996-1997 Öğretim Yılında Türk Cumhuriyetleri ve Türk Dünyasından Gelip Türkiye'de Okuyan Öğrenciler (20 Şubat 1997 itibarıyla)

Ülkeler Ve Bölgeler	Orta Öğretimi	TÖMER Dil	ön Lisans	Lisans	Yüksek	Doktora Toplam
Azerbaycan	16	110	159	1495	12	1 1793
Kazakistan	7	126	157	826	33	29 1178
Kırgızistan	29	59	147	500	28	41 804
Özbekistan	-	29	61	324	23	1 438
Türkmenistan	349	147	677	1031	11	11 2226
Diğer Asya	20	232	312	1079	65	2 1710
Bakanlar	116	243	110	913	14	- 1396
Genel Toplam	537	946	1623	6168	186	85 9545

Not: 1996 sonu itibarıyla Türk Dünyasında 156 özel ve 12 Resmî Türk Okulu açılmıştır. Bu okullarda sırasıyla 25 bin ve 2800 dolayında öğrenci okumaktadır.

Kaynak: Milli Eğitim Bakanlığı Dokümanı, Nisan 1997.

Burada en büyük endişemiz Özbekistan'ın 1993-1994 döneminde 1364 öğrencisini politize ediyorlar bahanesiyle geri çekmesidir. Oysa, Özbekistan 22.7 milyonluk nüfusu ile Türk Cumhuriyetlerindeki 56 milyonluk nüfusun % 41'ine sahiptir.

Özbekistan'dan gelen öğrenci sayısının 438 yerine bir an önce 2000 dolayına çıkarılması en büyük temennimizdir.

Özetlersek, Türkiye'nin ihracatında Türk Cumhuriyetlerinin payı 1995'te %2.5'ten (545 milyon dolar), 1997'de %3.5'e çıkmıştır (909 milyon dolar). İthalatımızdaki payı ise %0.8 dolayında seyretmektedir. Türkiye ile Türk Devletleri arasında dış ticaretin daha da artırılabilmesi için ortak yatırımlara hız verilmelidir.

Türk Müteahhitlik Hizmetleri

1980-1990 döneminde daha çok Ortadoğu ve Kuzey Afrika'dan, Arap ülkelerinden iş alan Türk müteahhitleri 1990'lı yıllarda daha çok eski SB ülkelerine yönelmişlerdir. Nitekim 1990-1997 döneminde Türk müteahhitlerinin yurt dışından aldıkları iş miktarı 13.6 milyar dolar olup bu miktarın 9.4 milyar doları eski SB ülkelerinden alınmıştır.

Tablo 8'de görüldüğü gibi, eski SB'den alınan 9.4 milyar dolarlık işin % 63.8'i (6 milyar doları) Rusya Federasyonu'ndan % 27.6'sı (2.6 milyar doları) Türk Cumhuriyetlerinden, geriye kalanı da diğer eski SB ülkelerinden, (Beyaz Rusya, Ukrayna, Gürcistan ve Ermenistan) alınmıştır.

Tablo 9, Türk Müteahhitlerinin Rusya Federasyonu ile Türk Cumhuriyetlerinde Aldıkları İşlerin Tutarı ve Adedi (Ekim 1997 itibariyle)

ÜLKELER	Toplam İş Adedi	İşin Tutarı	Tamamlanan İş (milyon \$)	Devam Eder İş (milyon \$)
Eski Sovyetler Birliği	424	9416.3	6203.6	3213.2
Rusya Federasyonu	244	6019.1	4121.4	1897.8
Türk Cumhuriyetleri	146	2606.3	1433.1	1173.2
-Azerbaycan	23	499.3	81.3	418.3
- Kazakistan	45	824.2	512.8	311.4
- Kırgızistan	3	83.8	36.0	47.8
-Türkmenistan	51	577.9	404.6	173.3
- Özbekistan	24	621.1	398.4	222.7

Kaynak: Türk Müteahhitler Birliği ve Uluslararası Müteahhitler Birliği (TMB/UMB) Verileri, Haziran 1998.

Türk Cumhuriyetlerinden alınan 2.6 milyar dolarlık işin 1.4 milyarlık kısmı tamamlanmış olup, geriye kalan yaklaşık 1.2 milyar dolarlık kısmı da devam etmektedir. Türk iş adamlarının başta tekstil fabrikaları olmak üzere diğer yatırımları da hesaba katılırsa Türkiye'nin TD'lerde yapmış olduğu toplam yatırımların 6 milyar dolara ulaştığı ifade edilmektedir.

Türk müteahhitlerinin TD'lerden en çok iş aldığı ülkeler sırasıyla 824 milyon dolarla Kazakistan, 621 milyonla Özbekistan, 578 milyonla

Türkmenistan, 499 milyonla Azerbaycan ve sadece 84 milyon dolarla Kırgızistan gelmektedir.

Bugüne kadarki uygulamalar sonucu Türkiye'nin Eximbank kanalıyla TD'lere açmış olduğu proje kredilerinin yaklaşık sadece yarısının kullanılabilirdiği ortaya çıkmıştır. Bunun başlıca sebebi ise yeterli projelerin üretilmemesidir. Proje üretmek için Türkiye Kalkınma Bankası devreye sokulmalı ve TD'lerden gelecek uzmanlara proje konusunda kurs verilmelidir.

Türkiye ile Türk Cumhuriyetleri arasında iktisadî, ticari ve kültürel ilişkileri geliştirmede büyük bir yetki karmaşası vardır. Bir an önce bir Avrasya Bakanlığı kurularak bu bakanlığa Türkiye'nin başta Türk Cumhuriyetleri ile Rusya Federasyonu arasında özellikle iktisadî ve ticarî ilişkileri geliştirmesi konularında görev ve sorumluluk verilmelidir.

Çünkü Rusya ile iktisadî ilişkileri geliştirmede Türk Devletleri ile her sahadaki ilişkilerimizi arzulanan düzeye çıkartmak mümkün değildir. Türkistan ve Kafkas doğal gaz ve petrol boru hatlarının ne kadar çoğu Türkiye'den geçerse Türk Devletleri o kadar zengin olacak ve. neticede Türkiye ile TD'ler arasında iktisadî işbirliği potansiyeli artacaktır. Petrol ve doğal gaz boru hatlarının ne kadarının Türkiye'den geçeceği ise daha çok Rusya'nın inisiyatifinde olduğu unutulmamalıdır.

Türkiye başta Kazakistan'ın Türkistan bölgesinde kurulmuş olan Hoca Ahmet Yesevi Üniversitesi ile diğer Türk Cumhuriyetlerinde kurulmuş olan ortak üniversitelerin finansları için de her yıl trilyonlarca liralık malî destek sağlamaktadır.

Türkiye ile Türk Cumhuriyetleri arasında her sahada ilişkilerin daha da genişletilmesi sadece Türk Devletlerinden beklenmemeli, her kişi, kuruluş, dernek ve vakıflar da üzerine düşen görevi yapmalıdır. ■

**THE ECONOMICAL DEVELOPMENTS IN THE TURKISH REPUBLICS AND
THE ROLE OF TURKIYE**

Prof. Emin ÇARIKCI, PhD
Lecturer in Çankaya University

ABSTRACT

The aim of this article is to evaluate the economical developments of the Central Asian Turkish Republic within the time span of 1992-1996 and to summarise the economic and educational contributions Turkey made to these countries.

The first part deals with an analysis of the rates of growth and inflation per year, their populations, the classification of importation and exportation into the groups merchandise and their main economic indices.

The second part deals with an analysis of Turkish-Eximbank credits provided by Turkey, the educational contributions of Turkey and the

Turkish activities of construction and investment in the countries in question.

The last part deals with what kind of economic policies should be followed in order to gradually increase the cultural and economic cooperations between Turkic republics and Turkey. It has been understood that the shared investments will lead to a critical issue either in Russia or in Turkic Republics. The betterment of political and economic relations between Russia and Turkey will provide remarkable contributions to the augmentation of financial and cultural cooperations between Turkey and Turkic republics.

Key Words:

Turkish Republics, Economy, Education, Credit, Investment

Экономическое развитие тюркских республик и роль Турции

Проф. Доктор Эмин Чарыкчы
Преподаватель, Университета Чанкая